

В.І.МАРОЧКО *

О.М.АСАТКІН – ВИГАДАНИЙ «ФАЛЬСИФИКАТОР» ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1937 р.

Висвітлюються основні етапи партійної й управлінської діяльності начальника статистичного управління УСРР О.Асаткіна. Досліджено його номенклатурну та особисту участь в організації всесоюзного перепису населення 1937 р. на території республіки. На матеріалах архівно-кримінальної справи, протоколів допиту спростовано звинувачення у фальсифікації перепису. Виявлено демографічну статистику, яка засвідчує загальну кількість втрат у роки Голодомору 1932–1933 рр. в УСРР – понад 7 млн осіб.

Ключові слова: Асаткін, статистика, демографічна статистика, Голодомор, Управління народногосподарського обліку УСРР (УНГО УСРР).

Сучасні західні дослідники, з'ясовуючи структурно-функціональну залежність органів статистики СРСР від номенклатурної бюрократії, виокремлюють їх органічний зв'язок із політичною системою. Радянська статистика, на їх переконання, була джерелом інформації, базою для ухвалення рішень, інструментом моделювання соціально-економічної реальності, засобом посилення пропаганди, механізмом формування ілюзії про «переваги» соціалізму над капіталізмом, фактором маніпуляції громадською думкою, конструювання сталих ідеологем і ментальних уявлень¹. Вивчаючи еволюційні форми статистичних управлінь, фахівці відстежують «життєвий шлях людей у професійному та соціальному плані»², тобто висвітлюють роль і місце управлінців, теоретиків, практиків у цифровому відтворенні соціально-економічних подій, явищ, обставин суспільного розвитку.

Історія статистичної служби в Україні невід'ємна від долі функціональних посадовців різного номенклатурного рівня. У 1920-х рр. вони працювали в органах ЦСУ УСРР, із 1930 р. – у відповідних підрозділах Держплану УСРР. 4 червня 1932 р., тобто наприкінці першої п'ятирічки, з'явилося Управління народногосподарського обліку при Держплані УСРР (УНГО УСРР), повноваження та функції якого надавали йому особливого статусу. Установа формально мала ознаки самодіяльної, однак підпорядковувалася Центральному управлінню народногосподарського обліку СРСР (ЦУНГО СРСР). Керівників союзного органу статистики 1930-х рр. знали за офіційними статистичними довідниками, редакторами яких вони були, окремими публікаціями у пресі. Їхні прізвища і трагічні долі стали відомими після публікації архівних матеріалів всесоюзного перепису населення 1937 р. наприкінці 1980 – на

---

* Марочко Василь Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.
E-mail: marochko_vasyl@bigmir.net

¹ Блюм А. Бюрократическая анархия: Статистика и власть при Сталине / Пер. с фр. – Москва, 2006. – 328 с.

² Там же. – С.280.

початку 1990-х рр., виявлених істориками, архівістами, демографами³, а також архівних документів і відповідних статистично-демографічних таблиць⁴. «Воскресли» матеріали репресованого перепису та прізвища його організаторів: М.Курмана (керівник сектору статистики ЦУНГО СРСР), О.Квіткіна (керівник бюро перепису населення), І.Кравалія (начальник ЦУНГО СРСР). Натомість статистики республіканських органів народногосподарського обліку майже не згадуються в опублікованих матеріалах перепису, навіть попри інтенсивні службово-посадові контакти між установами.

Визначення «фальсифікатор», винесене в назву статті, не є публіцистичною інтерпретацією. Цей термін належить оперуповноваженому 4-го відділу управління державної безпеки НКВС УРСР М.Хаєту, і адресувався він начальникові УНГО УСРР О.Асаткіну. Його архівно-кримінальна справа зберігається у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Історики, окрім В.Даниленка⁵, її не використовували, а демограф С.Пирожков лише ознайомився зі справою. Сучасна українська репресологія довела наявність політично вмотивованої фабрикації подібних справ, а юридична реабілітація репресованих осіб лише підтвердила незаконність дій сталінських карально-репресивних органів.

Науково-історичне спростування ярлика «фальсифікатор» має гуманістичне, статистично-демографічне та музейно-прикладне значення. О.Асаткін і його колеги реабілітовані, але тривають дискусії довкола перепису 1937 р.: одні визнають достовірність його підсумкових матеріалів, інші – піддають сумніву. Архівно-кримінальна справа начальника УНГО УСРР і його співробітників, особливо протоколи допитів та «зізнання» заарештованих, зафіксували дві загадкові цифри: демографічно прогнозовану (35 млн) і реально зафіксовану переписом 1937 р. загальну кількість населення в УСРР (28,9 млн осіб). Надто висока «ціна питання» для легковажного тлумачення, адже демографічно-статистична різниця стосується жертв Голодомору 1932–1933 рр. в УСРР. Тому партійно-політична та організаційно-номенклатурна діяльність професійного революціонера й управлінця О.Асаткіна набуває особливої актуальності. Дуже важливо встановити його освітньо-професійний рівень, світоглядні вподобання та ідейно-політичні переконання, службово-інституційні повноваження, наявність політичних «ухилів», від чого залежала оцінка соціально-економічної пульсації суспільства. Номенклатурна спроможність і внутрішня готовність до свідомої «фальсифікації» попередніх матеріалів перепису вимагала б від «зловмисника» прихованої внутріпартійної опозиційності, наявності «антипартійних» висловлювань, особистого або групового протесту.

³ Циплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – №4. – С.175–181; Тольц М. Репрессированная перепись // Родина. – 1989. – С.56–61; Волков А.Г. Из истории переписи населения 1937 г. // Вестник статистики. – 1990. – №8. – С.41–48; Жиромская В.Б. Всесоюзные переписи населения 1926, 1937, 1939 гг.: История подготовки и проведения // История СССР. – 1990. – №3. – С.93–98.

⁴ Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Общие итоги: Сб. док. и мат. / Сост.: В.Б.Жиромская, Ю.А.Поляков. – Москва, 2007. – 320 с.

⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. – Л., 2010. – С.44–45.

Для ветерана більшовицької партії намір утопічний. Однак звернімося до загадкових сторінок його біографії.

Олександр Миколайович Асаткін народився 3 жовтня 1885 р. у с. Вознесенське Костромського повіту Костромської губернії. У віці 19 років пристав до лав РСДРП(б), поділяючи програмні положення цієї партії, теорію «класової боротьби» з її соціал-шовіністичними ознаками, принципи соціальної рівності, але без «заможних» та «експлуататорів». Національно-патріотичні почуття унеможлиблювали ідейні постулати «пролетарського інтернаціоналізму», тобто уніфікованої й ідеологічно зумовленої політичної субкультури. Постійний в'язень царських казематів (1904–1911 рр.), засновник осередків більшовицької партії у Володимирі (1906–1907 рр.), делегат V з'їзду РСДРП(б) у Лондоні (травень 1907 р.), належав до старої партійної «гвардії». На лондонському з'їзді бачився з В.Леніним, Й.Сталіним, О.Риковим, Г.Зінов'євим, І.Саммером, Ю.Мархлевським, О.Ярославським та іншими делегатами, представляючись псевдонімом «Борис Пахомов»⁶. Задля революційної роботи залишив навчання на третьому курсі Московського комерційного інституту.

Після жовтневих подій 1917 р. професійний революціонер О.Асаткін став партійно-радянським діячем. Був комісаром праці Івано-Вознесенської губернії, головою місцевого ЦК профспілки текстильників, членом президії ВЦРПС, відповідальним інструктором ЦКК ВКП(б). Одночасно формувалася і його політична кар'єра в армії, адже у травні – червні 1920 р. О.Асаткіну довелося побувати командиром та політкомісаром 23-ї стрілецької дивізії Західного фронту. У серпні 1920 р. війська фронту під командуванням М.Тухачевського наблизилися до Варшави, але, зазнавши поразки, були змушені відступити, залишивши значну територію Білорусії. Членами реввійськради Західного фронту були Й.Сталін (липень – вересень 1919 р.), Ф.Дзержинський (серпень – вересень 1920 р.), загалом 19 осіб. В окремих джерелах краєзнавчо-меморіального рівня О.Асаткін теж постає членом РВР Західного фронту⁷. У власноруч заповнених службових анкетах періоду роботи в УСРР військові заслуги не згадувалися. Історичні довідкові видання також не фіксують О.Асаткіна серед членів реввійськради фронту⁸.

Партія відрядила політкомісара О.Асаткіна до складу президії Тимчасового Білоруського бюро ЦК РКП – на посаду відповідального секретаря (лютий – травень 1924 р.), а з 15 травня по 29 вересня 1924 р. – першого секретаря ЦК КП(б) Білорусії. Налагодивши в республіці партійну організацію, він повернувся до Володимира як секретар губкому партії (1924–1927 рр.). Одночасно входив до складу Центральної ревізійної комісії ВКП(б), а наприкінці 1920-х рр. його «комерційні знання» стали у пригоді на посаді голови правління Всесоюзного сільсько-господарського банку. У 1927 р. майбутній начальник О.Асаткіна – І.Краваль уже друкував статті про значення плану для форсованої індустріалізації,

⁶ Пятый съезд РСДРП, май – июнь 1907: Протоколы / Под ред. Е.М.Ярославского. – Москва, 1935. – С.24, 57, 65, 187.

⁷ [Електронний ресурс]: https://ru.wikipedia.org/wiki/Асаткин,_Александр_Николаевич

⁸ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – Москва, 1987. – С.216–217, 502.

виконання партійних директив⁹, а банківський управлінець здійснював «класовий принцип» кредитування сільського господарства.

До призначення в радянську Україну О.Асаткін очолював Далекосхідний крайвиконком (1930–1931 рр.). 9 липня 1931 р. він інформував ЦК ВКП(б) про «вкрай тяжкий стан із хлібофуражем»¹⁰. До врожаю 1932 р. необхідно було мати 20 млн пудів зернових культур, які завозили переважно з районів Західного та Східного Сибіру, позаяк для відвантаження хліба з УСРР знадобилося б 8 тис. вагонів¹¹. Однак займатися хлібозаготівлею довелося недовго, адже з ініціативи Л.Кагановича та П.Постишева, котрі просили дозволу у Й.Сталіна й В.Молотова, далекосхідника О.Асаткіна відрядили до Японії на посаду торгпреда СРСР. Звернення партфункціонерів до «вождя» було лаконічним: «Просимо повідомити Вашу думку»¹². Уже 12 вересня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило остаточне рішення про призначення до постпредства СРСР в Японії¹³. Упродовж року О.Асаткін налагоджував торгові відносини з Країною вранішнього сонця. Але між ним та повпредом (послом) СРСР в Японії О.Трояновським склалися напружені стосунки. 14 серпня 1932 р. Л.Каганович повідомив Й.Сталіну про назрівання конфлікту: «Трояновський надсилає останніми днями тривожні телеграми, зокрема він гостро порушує питання про Асаткіна, тобто про звільнення його. Я думаю, що можна було б погодись на зняття Асаткіна. Якщо Ви погодитесь, то кандидата для заміни ми підшукаємо й Вам протелеграфуємо»¹⁴. Відповідь була по-сталінському твердою: «Асаткіна можна відкликати»¹⁵. 17 серпня 1932 р. його дипломатична служба завершилася. Повернувшись до Москви у розпорядження ЦК ВКП(б), очолював сектор МТС наркомзему СРСР, але як політпрацівник.

На початку 1933 р., тобто в апогей Голодомору, О.Асаткіна відрядили в УСРР. В одному з протоколів його допиту від 5 липня 1937 р. містяться власноручні свідчення: «З приїздом на Україну в 1933 р. я застав там скрутне становище у зв'язку з проривами у сільському господарстві. Почав я працювати начальником політсектору МТС Наркомзему України, на якій пробув до початку 1935 р.»¹⁶. Слова «скрутне становище», «прориви», що фігурують у протоколі, свідчили про намагання уникнути (як ним, так і слідчим) згадок про голод. Фактично О.Асаткін керував політвідділами МТС, забезпечуючи ідеологічне й організаційно-господарське «зміцнення» колгоспів, виконання ними державної хлібозаготівельної повинності. Політична посада та авторитет старожила більшовицької партії сприяли його номенклатурному просуванню у КП(б)У. 7 квітня 1933 р. його запросили на засідання політбюро¹⁷, де він зустрівся з

⁹ *Краваль И.* Сводный план промышленности на 1926–27 г. // *Большевик.* – 1927. – №4. – С.28.

¹⁰ *Голод в СССР: 1929–1934.* – Т.І. – Кн.1: 1929–июль 1932: Документы. – Москва, 2011. – С.612.

¹¹ Там же.

¹² *Сталин и Каганович: Переписка: 1931–1936 гг.* – Москва, 2001. – С.90.

¹³ Там же. – С.92.

¹⁴ Там же. – С.278.

¹⁵ Там же. – С.281.

¹⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Арк.28.

¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.282. – Арк.14.

П.Постишевим, С.Косіором, В.Чубарем та іншими представниками партійної еліти радянської України.

Політично-посадова презентація О.Асаткіна відбулася на пленумі ЦК КП(б)У 8 червня 1933 р., де вперше було заслухано звіти начальників політвідділів МТС і політсекторів. Серед 30 політпрацівників МТС, присутніх на пленумі, О.Асаткін не вирізнявся ідеологічною запопадливістю та агресивною риторикою. Він говорив про успішний досвід роботи передових МТС, про наслідки їх «чистки», про рільничі бригади – центри «господарсько-організаційної, партійної й політичної роботи», про «зміцнення» партосередків у колгоспах за виробничою ознакою. Висловив занепокоєння з приводу відсутності комуністів у 122 колективних господарствах та на 11 МТС Дніпропетровської області, які «фактично залишили колгоспи без партійного ока, без партійного керівництва з усіма належними звідси наслідками»¹⁸. Дуже влучний вираз – «партійне око», який відповідав номенклатурно-політичному призначенню О.Асаткіна на відповідальних посадах. Він не забув згадати «історичну промову» Й.Сталіна на січевому 1933 р. пленумі ЦК ВКП(б) про завдання політвідділів, а також ініціював перегляд системи управління Наркомзему УСРР. Доповідаючи щодо стану тракторного парку та використання машин, О.Асаткін говорив про добову норму роботи тракторів – 20 годин, яка фактична досягла лише 53%. Заступник наркома землеробства УСРР Пахомов, присутній на пленумі, зауважив, що в 1932 р. вдалося досягти лише 52% норми їх використання. Головуючи на пленумі, П.Постишев додав: «Минулий рік був паскудним роком»¹⁹. Пленум «кооптував» О.Асаткіна до складу членів ЦК КП(б)У²⁰.

2 серпня 1933 р. він доповідав на засіданні політбюро про трудові книжки колгоспників²¹, до яких записували кількість вироблених трудовнів, але фактично не видавали хліб у роки Голодомору. 17 грудня того року О.Асаткін підписав спільну постанову Наркомзему УСРР та політсектору МТС про розподіл прибутків у колективних господарствах республіки, якою зобов'язували «завершити найближчим часом розподіл натуральної частини і провести розподіл грошових доходів за 1933 рік в усіх колгоспах»²². Дуже оптимістичний висновок: «завершити найближчим часом», особливо за категоричної умови – спочатку річні звіти колгоспів про остаточне виконання державних планових завдань із хлібозаготівлі тощо.

У політичній кар'єрі О.Асаткіна в УСРР поєднувалися ідеологічна й організаційно-господарська частини. Номенклатурно та функціонально він був політкомісаром, маючи чималий досвід роботи. На XII з'їзді КП(б)У, який відбувся 18–23 січня 1934 р. у Харкові, його обрали членом ЦК поряд

¹⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.405. – Арк.159.

¹⁹ Там само.

²⁰ *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – С.338.

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.284. – Арк.76.

²² *Історія колективізації сільського господарства Української РСР: Зб. док. і мат.: У 3 т. – Т.3: Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні: 1933–1937.* – К., 1971. – С.94.

із 112 висуванцями²³. Він говорив про системне значення політвідділів МТС, з яких 19% виявилися «засміченими» «контрреволюційними елементами», про доцільність ідеологічної «чистки» правлінь колгоспів, сільських партосередків²⁴. Отже, судячи зі змісту його партійних промов, О.Асаткін номенклатурно (повноваження зобов'язували), світоглядно, ідейно та політично не порушував «генеральної лінії партії», демонстрував особисту відданість вождеві. Такою була його партійно-політична реальність.

На допитах у НКВС УСРР, застосовуючи чекістські засоби впливу, О.Асаткіна намагалися «переконати» у його «шкідництві». Однак 5 липня 1937 р. він написав до протоколу: «Буваючи на засіданнях ЦК КП(б)У, я не відчував, щоб селянам, частина яких переживала особливо гострі труднощі, навіть у зв'язку з відсутністю насіння для сівби, приділялася належна увага»²⁵. Він знав про голод, особисто бував на селі, тому не уникнув згадки про «труднощі». Наявність термінів «прорив», «продовольчі труднощі», які використовували партійно-радянські посадовці, інколи публічно, свідчила про замовчування Голодомору в українських селах. 11 вересня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало кандидатуру О.Асаткіна до складу комісії для організації переселення людей у степові райони «за рахунок районів із лишком населення»²⁶. Переселення відклали на перший квартал 1934 р., тому що до південних районів завезли колгоспників із РСФРР²⁷. 14 березня того року О.Асаткіна запропонували до складу комісії з набору 10 тис. кращих колгоспників та колгоспниць для навчання у сільськогосподарських вишах і технікумах. Очолив комісію сам П.Постишев²⁸. А 22 липня 1934 р. О.Асаткіна викликали на засідання політбюро ЦК КП(б)У для інформаційної доповіді про політичну ситуацію на селі, тобто через 11 днів після затвердження В.Балицького наркомом внутрішніх справ республіки²⁹.

Політкомісар О.Асаткін ідеологічно й політично контролював роботу Наркомзему УСРР, а П.Постишев наглядав за партійно-радянською номенклатурою усієї України. Обидва стали членами більшовицької партії в 1904 р. Вирізнялися посадами, але виконували наглядову місію емісарів Москви. Перебування О.Асаткіна на посаді начальника УНГО УСРР (березень 1935 – червень 1937 рр.) свідчило про його номенклатурне підвищення, а також про посилення ідеологічного нагляду за республіканським статистичним управлінням. Посадово-службовим завданням керівника було недопущення будь-якої фальсифікації статистики.

Номенклатурну діяльність начальника УНГО УСРР, якщо застосувати проблемно-хронологічний підхід, можна поділити на три періоди: організаційно-кадрове забезпечення органів статистики та інституційна підготовка до перепису населення (березень 1935 – грудень 1936 рр.), його проведення,

²³ Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України... – С.338.

²⁴ ХІІ-й з'їзд КП(б)У: Стенографічний звіт. – Х., 1934. – С.517–522.

²⁵ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.29.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.285. – Арк.27.

²⁷ Там само. – Арк.31.

²⁸ Історія колективізації сільського господарства... – С.128.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.340. – Арк.28.

опрацювання матеріалів і службове самозбереження (січень – червень 1937 рр.), каяття «фальсифікатора» матеріалів перепису й особиста драма ветерана партії (липень – початок вересня 1937 рр.). Вони вирізняються інтенсивністю роботи, вагомістю посадових рішень, вирішенням обліково-статистичних завдань, сподіваннями на демографічне диво і їх системним крахом. О.Асаткін особисто відстежував діяльність підрозділів УНГО, які займалися обліком «руху населення», тож володів первинною статистичною інформацією.

Усесоюзний перепис населення планували провести в 1933 р., навіть розпочали попередню підготовку, але відмовилися через очевидні демографічні втрати внаслідок Голодомору. Про них особисто знав Й.Сталін, тому виголюшував оптимістичні запевнення про щорічний приріст населення у СРСР на 3 млн осіб. 27 січня 1934 р., виступаючи з трибуни XVII з'їзду ВКП(б), лідер більшовиків констатував зростання населення зі 160,5 млн у 1930 р. до 168 млн осіб на 1933 р.³⁰ Однак поскаржився на зменшення поголів'я худоби в 1932–1933 рр. Дивна соціально-демографічна та біологічна невідповідність, яка свідчила про маніпуляцію цифрами й неправдивими висновками. «Вождь» знав справжній стан із демографією. 4 травня 1932 р. начальник ЦУНГО СРСР В.Осинський повідомив Й.Сталіна та В.Молотова про спад природного приросту міського населення у 2 рази за 1926–1931 рр.³¹ Як зазначалося в доповідній записці головного статистика СРСР, в окремих містах, серед яких були Київ і Полтава: «Ми маємо замість природного приросту спад»³². Зменшення природного руху сільського населення, за даними В.Осинського, розпочалося з 1929 р., але відбувалося «швидкими темпами». Народжуваність серед міського населення в 1926–1930 рр. впала на 15%, а сільського – на 24%. На той час О.Асаткін перебував в Японії, а демографічна статистика, особливо службова, йому була недоступна.

Деструктивний вплив на соціально-демографічну ситуацію справили голод 1928–1929 рр., примусова колективізація, агресивна політика розкуркулення, фіскальні хлібзаготівлі, войовнича теорія та практика «класової боротьби», тобто війна влади з власним народом. Вони створювали соціальну загрозу, дестабілізували усталені побутові умови життя, негативно позначилися на шлюбності, а отже й народжуваності.

Перенесення дати всесоюзного перепису населення мало політичну складову. Організаційно-технічно та інтелектуально республіка була готова до його проведення. У 1933 р. центральний апарат УНГО УСРР мав 45 працівників, 137 співробітників галузевих підрозділів. У березні того року установу очолював Г.Рашин, його заступниками були В.Гіллер, М.Павлов, сектором обліку сільського господарства керував М.Гуревич (один із найдосвідченіших фахівців, у ЦСУ з 1926 р.), статистичним обліком промисловості займалися Н.Ліфшиць, Є.Дешко. Начальником бюро перепису населення призначили

³⁰ XVII-й съезд ВКП(б), 26 января – 10 февраля 1934 г.: Стенографический отчет. – Москва, 1934. – С.25.

³¹ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.82. – Оп.2. – Д.538. – Л.3.

³² Там же. – Л.3–4.

А.Гіршфельда³³. Поєднання досвіду ветеранів й завзяття молодих працівників, підвищення посадових окладів (від 400 до 550 руб.) створювали сприятливі умови для організації та проведення перепису. В УСРР діяв Інститут демографії при ВУАН на чолі з академіком М.Птухою, працювали авторитетні фахівці, практики в галузі демографічної статистики – П.Пустоход, К.Воблий, А.Хоменко, Ю.Корчак-Чепурківський та ін. Однак, зважаючи на катастрофічні соціально-демографічні наслідки Голодомору, влада перенесла дату перепису. Партійне керівництво сподівалося на застосування ефективних соціально-демографічних засобів маскування втрат від голоду, починаючи зі впровадження кримінальної відповідальності за аборти жінок.

Призначення О.Асаткіна на посаду головного статистика республіки можна пояснити ситуативним збігом обставин, а з іншого боку – його бездоганною здатністю до виконання політичних завдань та ідеологічних повноважень. У березні 1935 р. ліквідували політсектор МТС Наркомзему УСРР. «Цей період, – визнавав О.Асаткін на допиті, – якраз припав на завершення всесоюзного перепису тваринництва на території України. Матеріали перепису свідчили про тривалий падіж худоби, скорочення кормової бази»³⁴. Дивно, але номенклатурне «хрещення» розпочалося статистичним експериментом на тваринах, тобто обліком поголів'я худоби. У квітні 1935 р. начальник УНГО УСРР навіть їздив до Москви, знайомився з матеріалами відповідного обліку, які надав йому І.Краваль. Останній «вирвав» з України В.Гіллера, якого «розробляли» органи НКВС УСРР. Відрядження до ЦУНГО СРСР української республіканської номенклатури були звичним явищем, але ніхто з них не мав наміру організованої «змови», щоб «використати статистичний апарат для обстоювання своїх поглядів»³⁵. Професійні обліковці статистичних органів сумлінно виконували службові обов'язки, а якщо й «використовували», то лише знання та досвід.

Начальник УНГО УСРР О.Асаткін, як досвідчений політпрацівник, переймався людським фактором, а тоді вже – худобою. 22 квітня 1935 р., тобто одночасно з обліком поголів'я, він надіслав С.Косіору та П.Постішеву доповідну записку «Стан обліку населення в УСРР», виклавши катастрофічну соціально-демографічну ситуацію. Її впорядкували співробітники УНГО УСРР, зафіксувавши регресивну динаміку загальної кількості населення: у січні 1933 р. – 31,9 млн, 1934 р. – 30,6 млн, у 1935 р. – 30,7 млн осіб³⁶. Зазначені цифри О.Асаткін визнав сумнівними, але через «цілком незадовільний стан існуючих статистичних джерел про рух населення: поточна реєстрація актів цивільного стану та обліку пересування населення»³⁷. Облік суттєво погіршився з 1929 р., тобто після виведення загсів із підпорядкування НКВС УСРР. Сільським обліковцям бракувало актових книг та кваліфікації, траплялися випадки подвійної реєстрації смертей. Теза О.Асаткіна про «засмічення»

³³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.318. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.1–3, 23.

³⁴ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.29.

³⁵ Там само.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6762. – Арк.1.

³⁷ Там само.

місцевих органів реєстрації громадянського стану «класово-ворожими елементами – куркулями, колишніми попами» видається застережливою, а не лише ідеологічно упередженою. Спад природного руху був настільки очевидним і вражаючим, що головному статистикові республіки довелося виправдовуватися перед політичним керівництвом, а можливо, убезпечити себе від його немилості та гніву. Висновок про «свідоме спотворення дійсності» свідчив про наявність фальсифікації наслідків обліку населення службовцями системи УНГО УСРР. Перекладання провини на відсутність належних «статистичних джерел», на мою думку, було вимушеним кроком, зумовленим несподіваними, а можливо, очікуваними демографічними показниками «руху населення».

Доповідна записка О.Асаткіна, навіть попри «недоліки» обліку й «сумніви» щодо вичерпності статистичної інформації, виявилася його першим службово-посадовим сигналом про катастрофічні наслідки Голодомору. Номенклатурні повноваження зобов'язували правдиво інформувати про соціально-демографічні, економічні процеси в УСРР. Установи УНГО чимось нагадували функції Гідрометеорологічного центру, однак вирізнялися постійним інформуванням стану суспільного пульсу, нормального ритму соціальних процесів, а також аномальних його відхилень.

Демографічна статистика, яку отримав О.Асаткін від підлеглих, зафіксувала загрозливу тенденцію депопуляції, а не прогресивної динаміки. Тому, виходячи з номенклатурних міркувань та політичної відповідальності, він повідомив вищих посадовців республіки. Начальник статистичного управління особливо виділив 1932 і 1933 рр. Подана ним таблиця – унікальна.

Кількість народжених і померлих в УСРР 1926–1934 рр.³⁸

	1926–1929 рр.	1930 р.	1931 р.	1932 р.	1933 р.	1934 р.
Народжені	1 153 125	1 022 952	975 320	782 042	470 685	571 567
Померлі	518 913	538 080	514 744	668 138	1 850 256	483 382
Приріст	534 212	484 872	460 576	113 884	-1 379 571	88 185

Коментуючи зазначену статистику, О.Асаткін підкреслив, що 1933 р. показує не лише відсутність природного приросту, але надзвичайне скорочення населення, а саме в кількості 1 379 571 осіб. Він висловлював удаваний сумнів щодо її достовірності, а натомість називав інші цифри померлих у 1933 р. – 1 850 256 осіб (за матеріалами кон'юнктурної звітності УНГО УСРР), 1 908 900 осіб (розробка матеріалів загсів). Термінологічні вставки головного статистика республіки («недоліки», «неправильний облік», «помилки», «сумнів»), які супроводжували його коментар, виглядають номенклатурним прикриттям. Факт деградації природного приросту населення, особливо сільського, очевидний. Селян, згідно з податковим обліком Наркомфіну УСРР, виявилось у червні 1934 р. 19,3 млн, а на січень того року обліковці УНГО

³⁸ Там само.

зафіксували 23,5 млн осіб³⁹. Дивна невідповідність, ураховуючи прискіпливість відповідних органів щодо оподаткування фізичних осіб зі врахуванням кількості «їдців» у родині. Цифри О.Асаткіна виявилися першою узагальнюючою службово-відомчою фіксацією демографічних втрат населення за роки Голодомору. Вони не є вичерпними, про що свідчив головний статистик, тому що загівська статистика була фрагментарною, ситуативною й неповною. Доповідні записки обкомів КП(б)У та облвиконкомів весною 1933 р. свідчили про те, що «більшість випадків смерті зовсім не реєструється в органах загсів», «села недораховують до одної третини населення», а загси фіксували лише п'яту частину реально померлих⁴⁰. Наркомат охорони здоров'я УСРР, спираючись на матеріали обласних «оздоровчих комісій» та обласних відділів охорони здоров'я, констатував 3 червня 1933 р. «значне заниження цифри померлих, позаяк перевірка на місцях і ретельне вивчення місцевого матеріалу свідчить про значно більші цифри»⁴¹. Недооблік смертних випадків становив половину померлих, інколи ця цифра байдужого ставлення до жертв сягала 75%⁴². Очевидно, сумніви О.Асаткіна стосувалися й цієї статистики, яка не потрапила до «кон'юнктурного обліку» УНГО УСРР.

Офіційна статистика тих років подає загальну кількість населення в УСРР станом на 1933 р. – 32,1 млн, сільського – 24,4 млн осіб⁴³. Якщо порівняти відомчу статистику, яка на 1 січня 1932 р. зафіксувала 25 млн селян⁴⁴, у лютому – березні 1932 р. – 25,5 млн сільського населення та 32,5 млн загального в республіці⁴⁵, із матеріалами доповідної записки О.Асаткіна, то виникає чимало дивних невідповідностей. Вони розходяться з податковим обліком, тож виникають блукаючі цифри «недообліку» чи «переобліку» – від 5,1 до 6,2 млн осіб («мертвих душ»). Статистичний довідник, який вийшов за редакцією О.Асаткіна, подає на 1 грудня «загальну людність» в УСРР – 31,9 млн осіб⁴⁶, тобто без будь-яких «природних» і «фальсифікованих» зрушень порівняно з даними його доповідної про чисельність на 1 січня 1933 р. У черговому статистичному щорічнику за 1936 р., редактованому О.Асаткіним, знаходимо сталу цифру – 31,9 млн осіб у 1933 р., з яких 7,1 млн – міського та 24,8 млн – сільського населення⁴⁷.

Статистично-демографічні матеріали, які надходили до владних кабінетів за грифом «Цілком таємно», були інтелектуальним продуктом «трудового колективу» УНГО УСРР, а не особистими підрахунками його керівника. На різних посадах працювали фахівці: заступниками начальника УНГО – М.Варфоломеев, Є.Кустолян, С.Желябін, керівниками

³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6762. – Арк.1.

⁴⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.519; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: Зб. док. і мат. – Вінниця, 2007. – С.392, 450.

⁴¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.526.

⁴² Там само.

⁴³ Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С.6.

⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф.4134. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.7.

⁴⁵ Там само. – Ф.1. – Оп.8. – Спр.234. – Арк.6.

⁴⁶ Народне господарство УСРР (Статистичний довідник) / За ред. О.М.Асаткіна. – К., 1935. – С.78.

⁴⁷ УСРР в цифрах (Статистичний щорічник) / За ред. О.М.Асаткіна. – К., 1936. – С.388.

підрозділів – П.Городній (начальник бюро перепису населення), І.Вейцблін (начальник сектору обліку населення), начальник обласних УНГО – С.Лівшиць (київського), К.Каплан (донецького), М.Супрун (харківського), В.Червенко (одеського), Воробйов (вінницького), Раков (чернігівського), А.Рудницький (житомирського). Їхні прізвища фігурують серед кадрового складу апарату УНГО та у протоколах допиту О.Асаткіна. Саме співробітники УНГО УСРР упорядковували пропорції хлібофуражного балансу 1932–1933 рр., спираючись на біологічну та амбарну врожайність. Вони попередили про цілком реальний дефіцит продовольчих хлібів – 21% до потреби. Прогнозований збір зернових мав скласти у 1932 р. 19,6 млн т, а витрати села становили 16,8 млн т, тож негативне сальдо склало 2,8 млн т зернових культур⁴⁸. Тому пропонували зменшити «в першу чергу норму харчування людності, що минулого року досягла 17,5 пудів на душу»⁴⁹. Зазначу, що валовий збір зернових у 1932 р. становив 12,8 млн т, з яких 52,3% було вилучено внаслідок хлібозаготівлі⁵⁰. Дуже загрозливі пропорції й немилосердні пропозиції щодо норм харчування, а також утримання худоби.

Статистичний облік стану тваринництва, проведений 1935 р., засвідчив «поголівну» деградацію галузі в 1932–1933 рр. Начальник УНГО УСРР О.Асаткін скликав 2 листопада 1935 р. спеціальну нараду для розробки матеріалів січневого й червневого обліку поголів'я худоби в республіці. Він запропонував секторальний підхід, тобто «показати окремими рядками» динаміку поголів'я в господарствах колгоспників, одноосібників, робітників і службовців, у колгоспах та радгоспах, дотримуючись хронології й територіального принципу. Один рядок стосувався січневого обліку, інший – червневого. Пропонувалося також виділення порайонної динаміки, кількості колгоспів і рівня колективізації, наявності дворів колгоспників та одноосібників. Прагнення до об'єктивності проведення обліку худоби 1935 р. очевидне, тому не випадково слідчі НКВС УСРР ставили це О.Асаткіну у провину.

Наслідки статистичного «експерименту на тваринах», здійсненого працівниками УНГО УСРР на чолі з О.Асаткіним, виявилися драматичними. Загальна кількість поголів'я худоби в республіці в 1928–1934 рр. зменшилася у 2,2, коней у селянських дворах – у 12,6 разів. Вони втратили 3,4 млн голів великої рогатої худоби, а в апогей Голодомору ці втрати становили 51,7% від рівня 1928 р.⁵¹ В одноосібному секторі стадо ВРХ зменшилося у 5,6, корів – у 5,5, а свиней – у 5,3 разів⁵². На 100 дворів припадало 22% господарств із різною худобою, а в одноосібників – 24,5%. Тенденція катастрофічного занепаду поголів'я спостерігалася у червні 1933 – липні 1934 рр. Відомо, що корова в родині рятувала людей від голодної смерті, а зазначена статистика свідчила про деградацію робочої та продуктивної худоби. Наприкінці 1933 р. голова Раднаркому УСРР В.Чубар також мав вичерпну інформацію про катастрофічне

⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.280. – Арк.6.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.449–450.

⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.280. – Арк.71.

⁵² Там само. – Арк.74, 77.

зменшення поголів'я за роки першої п'ятирічки⁵³. Отже співробітники УНГО УСРР не «фальсифікували» облік худоби, а також і перепис населення.

Пріоритетним завданням апарату УНГО УСРР, окрім обліку худоби, стала організаційно-технічна підготовка до всесоюзного перепису населення. У квітні 1935 р. О.Асаткін повідомив керівництву республіки про планування перепису на січень 1936 р. «Цей перепис, – наголошував він 22 квітня, – звичайно, покаже з вичерпною повнотою й достовірністю наявність населення на дату проведення перепису. Однак отримання точних даних перепису жодним чином не означає, що в наступні за переписом роки облік населення буде достовірним, і підсумкові дані за кожен наступний за переписом рік будуть правильними»⁵⁴. Дивне застереження на віддалену перспективу: чим далі від катастрофи 1932–1933 рр., тим вірогіднішою постає «правильність» і вичерпність обліку. Упевненість за «повноту й достовірність» від проведення перепису у січні 1936 р. загадкова. Статистичне управління мало достатньо кваліфікований кадровий склад, попередні напрацювання, номенклатурну готовність на всіх рівнях, тому начальних УНГО випромінював дещо зухвалий оптимізм. А, можливо, володів вагомими джерелами статистичної інформації?

28 вересня 1935 р. газета «Правда» опублікувала постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про постановку обліку природного руху населення», яку підписали В.Молотов та Й.Сталін. Від партійно-радянських органів та ЦУНГО вимагався системний «контроль і керівництво» за «обліком природного руху населення на місцях». Постанова мала ознаки номенклатурного заклику до фальсифікації перепису населення, яка вказувала на факти використання «органів обліку» різними «класовими ворогами (попи, куркулі, колишні білі), що пролізли до цих організацій і здійснювали там контрреволюційну, шкідницьку роботу (реєстрація кілька разів смерті одних і тих самих осіб, недооблік народжуваності й т. ін.)»⁵⁵. Зміст документа чимось нагадував доповідну записку О.Асаткіна від 22 квітня 1935 р. Постанова запроваджувала з 1 січня свідоцтва про народження, установлювала терміни й порядок реєстрації народжень та смертей, кримінальну відповідальність за їх порушення головами сільрад, за відмову або несвоєчасну реєстрацію та неподання в належний термін первинних звітних даних про природний рух населення. У роки Голодомору селяни відмовлялися від реєстрації померлих родичів, односельців із різних причин: релігійно-культових, збайдужіння до масової смертності, відсутності компенсації, страху від можливого звинувачення та покарання, бездіяльності сільських рад, які займалися не обліком, а похованням бездоглядних трупів.

Керівництво УНГО УСРР посилено готувалося до перепису. 10 серпня 1935 р. Є.Кустолян запропонував голові УСРР П.Любченку створити в Києві «механізовану фабрику» для «лічби» та обробки матеріалів перепису

⁵³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.454–455.

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6762. – Арк.3.

⁵⁵ О постановке учёта естественного движения населения: Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) // Правда. – 1935. – 28 сентября.

населення в 1936 р.⁵⁶ Машини мали усунути «фальсифікаторів» від обробки первинних матеріалів. На початку січня 1936 р. відбувалися кадрові призначення. 7 січня О.Асаткін видав наказ №7 про виконання службовцями персональних завдань, про своєчасне подання річних статистичних звітів, про «щоденний облік виконаної роботи» кожним співробітником, засвоєння рішень партії та уряду в галузі обліку населення. Він доручив Є.Кустолянові провести «комплексне обстеження» обласних УНГО, міських і районних інспектур⁵⁷. Управління редагувало й упорядковувало до друку статистично-довідкові видання: «Жінка в радянській Україні», «Бюджети робітників і колгоспників», «Стахановці», «Праця в УСРР». 17 січня 1936 р. О.Асаткін підписав наказ «Про план роботи бюро перепису населення на I квартал 1936 р. УНГО УСРР», яким зобов'язав його працівників перекласти українською мовою інструкції з обліку населення, з'ясувати кількість бланків, забезпечити їх друк, скласти списки міських поселень, переглянути списки за 1926 р. у межах сучасних областей, розробити «організаційний план учбового перепису», обрати райони для його проведення, написати декілька популярних брошур про завдання всесоюзного перепису, їх висвітлення у пресі, скласти програму та план перерахунку складу міських поселень 1897, 1923, 1926, 1931, 1936 рр. (картотека)⁵⁸. Пропонувалося враховувати національний склад населення на випадок проведення перепису в 1936 р. Отже, з огляду на зазначене, О.Асаткін та його співробітники ретельно готувалися до всесоюзного перепису населення на території республіки.

Підготовка до відповідального заходу вважалася пріоритетною в роботі УНГО УСРР. Однак існували інші повсякденні турботи. 11 вересня 1936 р. О.Асаткін оголосив подяку начальникові сектору обліку населення й охорони здоров'я І.Вейцблиту за «гарну роботу» з дострокового виконання планових завдань, виділив грошову премію працівникам «синтетичного сектору» за «велику роботу» з упорядкування статдвідника «УСРР в цифрах»⁵⁹. Одночасно виголошував декому й догану за приватні розмови зі службового телефону. І.Вейцбліт, котрого шанував О.Асаткін, був відомим фахівцем, чії праці виходили друком ще на початку 1930-х рр.⁶⁰ Начальник УНГО особисто призначив П.Городнього керівником бюро перепису населення, а М.Супруна – очільником Харківського облУНГО. Весь склад центрального та місцевих підрозділів працював злагоджено, плідно. До видавничого плану УНГО УСРР на 1936 р. рекомендували знані статистично-довідкові видання: «Райони УСРР», «Народне господарство УСРР», «Міста УСРР у 1935 р.», «Сільське господарство в УСРР», «Підсумки січневого перепису худоби 1936 р.», «Молодь УСРР»⁶¹. За останнє з них О.Асаткін навіть виділив премію впорядникам. 21 червня

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6762. – Арк.10.

⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.25.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. – Арк.71, 80.

⁶⁰ Див., напр.: *Вейцбліт І.І.* Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років. – Х., 1930. – 175 с.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.108.

1936 р. він оголосив догану працівникам Дніпропетровського облУНГО за «недообслідування 255 всіх будинків родилень»⁶².

Запланований на січень 1936 р. всесоюзний перепис не відбувся. 15 квітня у тарифну місячну відпустку відправили І.Вейцбліта, який очолював ключовий демографічний підрозділ. А 15 січня 1936 р. наказом №307 О.Асаткін подбав про власну відпустку на два місяці для лікування. Обов'язки начальника УНГО УСРР виконував Є.Кустолян⁶³. Саме йому довелося реалізовувати постанову РНК СРСР «Про всесоюзний перепис населення 1937 р.» від 28 квітня 1936 р. Фактично його перенесли на рік, мав відбутися 6 січня на всій території країни, охоплюючи радянських громадян та іноземців, котрі перебували на території СРСР⁶⁴. Існував єдиний бланк переписного листа, що фіксував особу за наявним «місцем помешкання». Установлювався порядок та хронологія перепису: 1–5 січня попередньо заповнювали листи; 6 січня з 8-ї до 24-ї год. тривала «лічба населення», перевірка та збирання попередньо заповнених переписних листів, а також осіб, які не потрапили до обліку впродовж 1–5 січня; 7–11 січня проводилася перевірка правильності «лічби населення» й заповнення первинних листів. Районні інспектори УНГО мали забезпечити «добір лічильників», контролерів-інструкторів. У відповідній брошурі оптимістично зазначалося, що перепис «повинен дати нам певне уявлення про кількість» населення, його географію, засвідчити «квітучу, вільну соціалістичну країну», тобто радянську Україну. Додавались інструкції, зразки бланків переписного листа, ухвалені І.Кравалем.

Допоки О.Асаткін лікувався, з'явилася друком брошура про всесоюзний перепис населення загальним накладом 20 тис. примірників, де запевнялося, що у січні 1937 р. буде переписано «людність», яка «складає більше 170 мільйонів»⁶⁵. Згадувалися також Й.Сталін, його слова про те, що «найцінніший капітал у нашій країні – це люди», боротьба з «контрреволюціонерами троцькістами і зінов'євцями», «прямими агентами фашизму», «правими опортуністами». Передчасними виявилися сподівання на те, що перепис має показати «велику перебудову, величезні перемоги ленінсько-сталінської національної політики», а також продемонструвати, якими «невпізнаними стали міста і села» України. Соціально-демографічний та національний склад сіл УСРР справді змінився внаслідок Голодомору.

До загальної ейфорії очікування «величезної перемоги» на демографічному фронті, яка охопила тоді окремі професійні групи бюджетних установ, пристав колектив Інституту демографії АН УСРР. В академічному виданні за редакцією М.Птухи наголошувалося, що природний приріст населення у «капіталістичних країнах» «катастрофічно падає», там процвітає «зоологічно-шовіністична расова теорія» та шаленіє «пануючий фашизм»⁶⁶. Демограф П.Пустохід висвітлив історію радянських переписів населення 1920, 1923,

⁶² ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.248.

⁶³ Там само. – Арк.340.

⁶⁴ Всесоюзний перепис населення 1937 року (Тези для доповідачів). – К., 1936. – 22 с.

⁶⁵ Кустолян С.О. Всесоюзний перепис населення. – К., 1936. – 31 с.

⁶⁶ Перепис населення (Історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах) / Під ред. акад. М.В.Птухи. – К., 1936. – 193 с.

1926 рр., порівняв їх із переписом 1897 р. Він звернув увагу на відмінності термінів «наявне», «постійне» та «юридичне» населення, яке було об'єктом обліку: «Під наявним населенням розуміють те, яке фактично перебуває в даному місці на критичний момент перепису, а під цим останнім розуміють той момент, до якого пристосовують збирані переписом відомості»⁶⁷. Дуже актуальне демографічне уточнення для перепису 1937 р., особливо його підсумкових матеріалів. Організатори перепису обрали наявне населення.

Зазначене академічне видання мало додаток. Його автори констатували швидке зростання народжуваності, збільшення населення в містах і селах, «різке зменшення смертності», адже в 1926 р. було 29 млн осіб, а «вже в 1933 р. – 31,9 млн»⁶⁸. У 1934–1935 рр., судячи з «додатку», населення побільшало «на кілька мільйонів». Усі жили очікуванням «демографічного дива», політично запрограмованого Й.Сталіним у 1930, 1934 рр., але яке постійно відкладалося.

Центральний апарат УНГО УСРР та його місцеві підрозділи впродовж другої половини 1936 р. працювали за особливим режимом роботи. 20 вересня Є.Кустолян оголосив наказ І.Кравалю від 14 вересня про складання технічного мінімуму знань для начальників і заступників УНГО. 2 жовтня ЦУНГО СРСР наказом №397 заборонило на час підготовки та проведення перепису будь-які відпустки керівникам республіканських, крайових, обласних управлінь, усім працівникам бюро перепису населення й відповідних секторів⁶⁹. Упродовж жовтня було призначено начальників міських бюро перепису в Полтаві, Нікополі, Харкові, Херсоні, Одесі, Бердянську, Мелітополі та Маріуполі, підвищено зарплати працівникам синтетичного відділу УНГО УСРР – І.Вербицькому, М.Тенеті, В.Бондаренку. Республіканське статистичне управління готувалося до відповідального дня.

Наприкінці жовтня 1936 р., судячи з протоколів засідань, із відпустки повернувся начальник УНГО УСРР О.Асаткін. 5 листопада він призначив І.Вейцблїта заступником начальника бюро перепису населення⁷⁰. 7 грудня наказом №486 головний статистик радянської України заборонив розсилку видань УНГО й видавництва «Народне господарство та облік», які не підлягали оголошенню.

Довгоочікуваний усесоюзний перепис населення відбувся 6 січня 1937 р. Система статистичного обліку напружено працювала над його матеріалами. А вже 15 січня О.Асаткін повідомив ЦК КП(б)У про невтішні наслідки: за телефонними зведеннями облУНГО в УСРР було виявлено 27,9 млн осіб «наявного» населення, а за попередніми підрахунками (без кадрів РСЧА та НКВС) його загальна кількість становила – 28,2 млн осіб⁷¹. Переполошений наслідками перепису, начальник УНГО УСРР запевнив, що вони не означають відсутності приросту в 1926–1936 рр. Щоправда згадав про падіння приросту

⁶⁷ Там само. – С.20.

⁶⁸ Додаток до книги «Перепис населення». – К., 1936. – С.12.

⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.394, 428.

⁷⁰ Там само. – Арк.462.

⁷¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.14–20.

(на 554 тис.) у 1932 р. та негативне сальдо 1933 р. – 1,3 млн осіб. Однак факт залишався фактом – у 1926 р. було зафіксовано 28,9 млн, а 1937 р. – 28,2 млн осіб. Особливо показовими стали матеріали первинної статистики, яку О.Асаткін подав наприкінці доповідної записки: з 525 районів УСРР лише у 85 населення перевищувало підсумки 1926 р., у 93 воно становило на 30% менше⁷².

Організатори перепису чекали кадрових рішень. Преса не рясніла гучними статтями про демографічні успіхи. В окремих часописах повідомлялося про збільшення народження дітей на 14% за 8 місяців 1936 р. порівняно з 1935 р., а загалом в УСРР народилося в 1935 р. 492 тис., у 1936 р. – 561 тис. осіб⁷³. Виявилось, що в республіці порівняно з 1917 р. смертність дітей зменшилася у 2 рази. Заборона абортів від 16 липня 1936 р., яку ініціювали В.Молотов та Й.Сталін, не поліпшила демографічної ситуації⁷⁴. Очевидно, вони сподівалися на генеративні можливості жінок («російська жінка народить»). Вплив голоду виявився деструктивним, виснажені жінки не могли завагітніти. Дехто сподівався на 170 млн союзного населення, а перепис показав 162 млн осіб, що викликало шок у господарів Кремля⁷⁵.

Намагання дописати, доповнити, перевірити, видати позитивну динаміку природного приросту за 10 років виглядали жалюгідно. 28 січня 1937 р. О.Асаткін наказав сектору обліку населення зібрати й систематизувати всі матеріали санітарно-демографічної статистики з 1913 р., які перебували в розпорядженні УНГО, для встановлення порядку їх збереження: таблиці природного та механічного руху, розрахунки населення за одноразовим обліком, а також зведені й розроблені таблиці переписів, спеціальних обстежень і річної звітності з охорони здоров'я – повинні зберігатися у відомчому архіві УНГО УСРР і не мали бути «передані в органи Центрархіву до спеціального мого указу»⁷⁶. Матеріали за формами А.1, 1-а про природний рух населення також підлягали зазначеному порядку їх зберігання. Другий примірник загсівських книжок передавався до НКВС УСРР. 2 лютого 1937 р. начальник УНГО доручив І.Вейцблиту скласти звіт про виконання наказу від 28 січня, особливо щодо «збереження первинної обліково-статистичної документації з механічного руху населення й охоронздоров'я»⁷⁷.

Службова метушня нагадувала початок авралу. 11 травня 1937 р. О.Асаткін ще підписував накази, навіть отримав для персонального користування «автомашину лімузинного типу»⁷⁸. 26 травня член ЦК КП(б)У, начальник УНГО УСРР, член президії АН УРСР О.Асаткін заповнив анкету делегата XIII з'їзду партії. Дивно, але в нього не було державних нагород, тому написав в анкеті: «Без нагород». З'їзд тривав до 3 червня, обрав його членом

⁷² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.14–20.

⁷³ Зантбарг Р.Л. Конституція і закон від 27 червня 1936 р. у дії // Профілактична медицина. – 1937. – №1. – С.3–10.

⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6882. – Арк.76.

⁷⁵ Жиромская В.Б. «Полвека под грифом “секретно”»: Всесоюзная перепись населения 1937 г. – Москва, 1996. – С.28–62.

⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.25.

⁷⁷ Там само. – Арк.255.

⁷⁸ Там само. – Арк.144.

ЦК КП(б)У⁷⁹. Фактичним начальником УНГО УСРР із 8 червня 1937 р. став «висуванець» М.Сванідзе⁸⁰. Розпочалася кадрова зачистка центрального апарату УНГО та його обласних підрозділів. 23 червня звільнили М.Варфоломеева й Є.Кустоляна, 26 червня – С.Желябіна. Хвиля звільнень прокотилася обласними управліннями.

2 липня 1937 р. відбулися зміни в керівництві республіканських карально-репресивних органів: замість В.Балицького призначили І.Лешлевського⁸¹. На пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся 3–4 липня 1937 р., були присутні 59 членів ЦК партії: С.Косіор, В.Затонський, М.Маркітан, В.Порайко, М.Хатаевич, О.Шліхтер та інші, а також член ревізійної комісії М.Сванідзе. До списку «викритих ворогів народу» потрапили М.Попов, Є.Вегера, І.Шелехес, О.Триліський, К.Карлсон та О.Асаткін. Його навіть виключили з партії⁸².

Директора на той момент Агroeкономічного інституту АН УРСР О.Асаткіна заарештували 4 липня 1937 р. Органи державної безпеки вважали, що «перебування його на волі може позначитися на ході ведення слідства»⁸³. Арештанта тримали в київській в'язниці, у спецкорпусі НКВС УРСР. Протокол обшуку кабінету складено за адресою: вул. Короленка, 35, тобто за місцем роботи. Слідчі виявили особисті документи (партквиток, паспорт громадянина СРСР №504476, закордонний паспорт №2261), мисливську та іншу зброю, книжки з грифом «Таємно» (90 од.), іноземну літературу (60 од.), праці М.Бухаріна, К.Радека, Г.Зінов'єва, М.Грушевського (22 од.), японські логарифмічні лінійки, друкарську машинку «Рояль». Ось і все рухоме майно колишнього головно-го статистика радянської України.

Липень – початок вересня 1937 р. виявилися для в'язня О.Асаткіна доленосними. Упродовж семи днів слідства оперуповноважений М.Хаєт, розглянувши справу за звинуваченням О.Асаткіна, М.Варфоломеева, Є.Кустоляна та І.Вейцблїта – встановив, що вони «шляхом спеціального підбору фальсифікованих статистичних даних дискредитували політику партії й радянської влади в усіх галузях народного господарства України та спотворювали справжні досягнення партії й уряду»⁸⁴. Виявляється, що колишній начальник УНГО УСРР розшифрував динаміку смертності, показав масштаби епідемічних захворювань, які не підлягали оголошенню, розсекретив матеріали перепису міського населення⁸⁵. Слідчий, використовуючи доноси підлеглих О.Асаткіна, доводив, що їхній начальник «насаджував в апараті УНГО України контрреволюційно-троцькістські й націоналістичні кадри»⁸⁶. Утім насправді, здається, навпаки – боровся з ними, якщо простежити промови на партійних з'їздах, проаналізувати доповідну записку від 22 квітня 1935 р.

⁷⁹ Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України... – С.340.

⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.49.

⁸¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.463. – Арк.157.

⁸² Там само. – Оп.1. – Спр.533. – Арк.2.

⁸³ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.1.

⁸⁴ Там само. – Арк.19.

⁸⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ... – С.45.

⁸⁶ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.22.

Оперуповноважені НКВС УРСР швидко «переконали» в'язня. 5 липня 1937 р., тобто наступного дня після арешту, О.Асаткін уже написав «зізнання»: «На шлях боротьби з партією й радянською владою я став у 1935 р., солідаризуючись з контрреволюційними шкідницькими установками керівника ЦУНГО СРСР Кравалія»⁸⁷. Їх допитували одночасно: О.Асаткіна – у Києві, а І.Кравалія – у Москві, формуючи географію «шкідницької організації» та масштаби «змови». Історія з «фальсифікацією» матеріалів перепису, судячи з протоколів допиту, набувала детективного характеру. Улітку 1936 р. І.Кравалія, перебуваючи в Києві на шляху до південних курортів, завітав до службового кабінету О.Асаткіна по вул. Ворошилова, 15. Начальник ЦУНГО особисто повідомив підлеглому, що «я приділив увагу необхідності фальсифікації наміченого перепису населення 1937 р., позаяк на ньому можна буде найбільш ефективно довести хибність політики»⁸⁸. Він «зізнався», що керівник бюро перепису населення О.Квіткін «передав мені низку практичних указівок та установок щодо фальсифікації проведення перепису, які згодом були надіслані мною в апарат і на периферію»⁸⁹. На кожному допиті слідчий акцентував увагу на обставинах «фальсифікації» матеріалів перепису, ніби виконував чийсь директивну установку.

Дослідники радянських переписів 1930-х рр. виявили їх справжнього фальсифікатора – ним був Й.Сталін. У червні 1930 р., виступаючи на XVI з'їзді ВКП(б), «вождь» вихвалявся щорічним приростом населення – 3 млн осіб, а на черговому партійному форумі в 1934 р. сподівався на 168,5 млн осіб у СРСР. 1 грудня 1935 р., випромінюючи оптимізм на нараді передових комбайнерів із членами ЦК ВКП(б), він повторив тезу про 3-мільйонний приріст щороку, який дорівнював населенню Фінляндії⁹⁰. Й.Сталін особисто редагував переписні листи, стежив за перебігом перепису, тому був вражений його несподіваними наслідками. Статистики не фальсифікували матеріалів перепису, не вигадували цифри, не «дотягували» їх до очікуваних 170 млн. Вони назвали реальний підсумок – 162 млн осіб на січень 1937 р., тобто на 15 млн більше від перепису 1926 р.⁹¹ Якщо повірити сталінському прогнозу про 3-мільйонне зростання, то за 10 років мало бути на 30 млн осіб більше. Пропагандистська маніпуляція цифрами, яку дуже полюбляв «вождь», зазнала краху. 10 березня 1939 р., не дочекавшись попередніх підсумків чергового всесоюзного перепису населення, Й.Сталін виголосив із трибуни XVIII з'їзду переможну цифру – 170 млн осіб. Демограф М.Тольц, аналізуючи оголошену цифру з матеріалами перепису, уважав Й.Сталіна свідомим фальсифікатором⁹². Звичка перекладати провину на інших – органічна риса характеру кремлівського господаря.

Концентрація репресивно-каральної енергії слідчих НКВС на обґрунтуванні факту «фальсифікації» засвідчувала механізм перекладання провини

⁸⁷ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.21.

⁸⁸ Там само. – Арк.34.

⁸⁹ Там само. – Арк.21.

⁹⁰ *Сталин И.В.* Речь на совещании передовых комбайнёров и комбайнёрок 1 декабря 1935 года // *Его же. Сочинения.* – Т.14. – Москва, 1997. – С.94–95.

⁹¹ Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. – С.32.

⁹² *Тольц М.* Репрессированная перепись. – С.60.

на статистиків. Тому не випадково 25 серпня 1937 р. О.Асаткін зізнався, що «найбільшим великим моїм злочином є по-шкідницькому організований і проведений перепис населення на Україні»⁹³. Дещо несподіваним, а для слідчого – необачним, виявилось тлумачення в'язнем його службових дій задовго до перепису, коли «я надав ЦК КП(б)У заздалегідь неправдиві, роздуті орієнтовні дані про чисельність населення на Україні. Мова йшла про подану мною цифру у 35 млн»⁹⁴. Викладався намір колишнього головного статистика республіки: «підтвердити відсутність природного приросту населення», показати «значну смертність серед населення України, головним чином у селі». За підсумками «по-шкідницькому організованого перепису виявилось, що на Україні не 35 млн осіб, а 29 218 тис., що навіть порівняно з переписом 1926 р. показує зменшення (29 044 тис.)»⁹⁵. Дуже переконливо, якщо порівняти з попередніми телефонними зведеннями облУНГО – 27,9 млн, а також загальним населенням без військових – 28,2 млн осіб, викладених О.Асаткіним у доповідній записці від 15 січня 1937 р.⁹⁶ Отже, судячи з протоколу допиту та зазначеної доповідної записки, маємо своєрідну формулу О.Асаткіна (35 млн мінус 27,9 млн дорівнює 7,1 млн «мертвих душ», або 35 млн мінус 28,2 млн – у підсумку 6,8 млн осіб). Зазначені цифри втрат стосувалися 1933 р., якщо зосереджуватися на матеріалах протоколів допиту та підсумкової доповідної записки О.Асаткіна від 15 січня 1937 р. Долучаючи гіпотетичний прогноз А.Хоменка (35,6 млн), матимемо за формулою О.Асаткіна – від 7,4 до 7,7 млн осіб, які є жертвами Голодомору.

Сучасна демографічна наука подає «втрати через надсмертність» в УСРР – 3,9 млн осіб⁹⁷, але між гіпотетичними прогнозами демографів 1920–1930-х рр. і реальними підсумками перепису 1937 р. – з'явився «недооблік» майже половини жертв.

Загадкова поява цифри 35 млн у справі О.Асаткіна обтяжувала його долю. Французький дослідник А.Блюм, вивчаючи обставини репресованого перепису 1937 р., також звернув увагу на демографічний прогноз – 35 млн осіб. Ця цифра згадується у справі І.Кравалія, якого заарештували 31 травня 1937 р.⁹⁸, тобто на п'ять днів раніше від О.Асаткіна. Ця цифра відсутня у його доповідній записці від 22 квітня 1935 р., але вона ключова для демографічної оцінки втрат населення в роки Голодомору. А вони, судячи з протоколів допиту І.Вейцбліта й Т.Варфоломеева, «перевищували природний приріст»⁹⁹. Їх начальник ще у квітні 1935 р. повідомив партійні органи про катастрофу з приростом населення в 1932–1933 рр.

Українські радянські демографи 1930-х рр., досліджуючи динамічні ряди народжуваності та смертності, гіпотетично прогнозували зростання

⁹³ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.91.

⁹⁴ Там само. – Арк.92.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7163. – Арк.14–20.

⁹⁷ Воловина О., Плохій С.М., Левчук Н.М., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б., Шевчук П.Є. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2017. – №2. – С.95.

⁹⁸ Блюм А. Бюрократическая анархия: Статистика и власть при Сталине. – С.104–105.

⁹⁹ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Арк.142.

населення на 1937 р. Наприклад, у 1932 р. А.Хоменко, ураховуючи «гіпотетичні ймовірності смертності» та відповідну демографічну статистику, сподівався на 35,6 млн осіб «загальної людності» у січні 1937 р.¹⁰⁰ У 1931 р. його колега К.Воблий, з'ясовуючи проблему «гіпотези балансу людності УСРР», сподівався на 34,3 млн населення в 1937 р.¹⁰¹ Демограф Ю.Корчак-Чепурківський, якого також заарештовували (він навіть відбув покарання), згадав у 1970 р. прогноз академіка М.Птухи на січень 1938 р. – 34,6 млн, а також А.Хоменка – 35,6 млн осіб на 1937 р.¹⁰² Академік М.Птуха вважав А.Хоменка «видатним статистиком-демографом УСРР та СРСР»¹⁰³. Отже, спираючись на зазначені обставини появи загадкової цифри, яка за прогнозами республіканських демографів тих років коливалася в межах від 34,3 млн до 35,6 млн, маємо визнати її історичність, а також достовірність наукового обґрунтування. Порівнюючи цифру А.Хоменка з фактичною кількістю населення у січні 1937 р. (29,4 млн осіб), Ю.Корчак-Чепурківський виявив «прорахунок» – 6,1 млн, але не дорікав «зазначеному авторові»¹⁰⁴.

Обґрунтована українськими радянськими демографами цифра загальної кількості населення в 1937 р., тобто гіпотетично очікувана, і реально зафіксована співробітниками УНГО УСРР на чолі з О.Асаткіним – найголовніша обставина, яка призвела до визнання матеріалів перепису «дефектними» і репресій проти його організаторів та учасників – начальників підрозділів центрального апарату статистичного відомства (Є.Кустоляна, І.Вейцбліта, Т.Варфоломеева), обласних статуправлінь, районних інспекторів.

31 серпня 1937 р. О.Асаткіну оголосили обвинувальний висновок, передавши його до Військової колегії Верховного суду СРСР. 1 вересня арештанта засудили до розстрілу, а вже наступного дня вирок було виконано. 24 жовтня 1956 р. страченого визнали невинуватим. У реабілітаційних документах, які зберігаються в архівно-кримінальній справі, є свідчення колишніх співробітників УНГО УСРР. Вони підкреслювали принциповість і самовідданість їхнього начальника, спростовуючи звинувачення у «шкідництві». Каюлись і ті, яких змусили писати доноси на головного статистика радянської України 1935–1937 рр. Зафіксовані у протоколах його допиту цифри, особливо у співвідношенні з попередніми підсумками перепису населення, не викликають сумніву щодо їх історичного походження.

Отже, дослідивши політичну біографію та номенклатурно-посадову діяльність О.Асаткіна в УСРР 1933–1937 рр., можна говорити про його ідеологічну стійкість, самовідданість і партійну принциповість. Повноваження начальника УНГО УСРР із функціями партійного контролю за статистичним управлінням унеможливлювали будь-яку індивідуальну готовність до фальсифікації

¹⁰⁰ Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні // Профілактична медицина. – 1932. – №11/12. – С.48.

¹⁰¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф. XXXVIII. – Спр.414. – Арк.1.

¹⁰² Корчак-Чепурковський Ю.А. Избранные демографические исследования. – Москва, 1970. – С.320.

¹⁰³ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.3. – Арк.157.

¹⁰⁴ Корчак-Чепурковський Ю.А. Избранные демографические исследования. – С.320.

матеріалів перепису населення, а тим паче – його персональну участь в організації подібного номенклатурного «шкідництва». Дві обставини зумовили його трагічну долю: обіцяний Й.Сталіним щорічний приріст населення (3 млн) та невідповідність очікуваного прогнозу демографів (понад 35 млн) із реально зафіксованими підсумками всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р. Можна додати й номенклатурну відповідальність та звичайну людську простоту, навіть чесність О.Асаткіна. Ветеран більшовицької партії, на відміну від її лідера, не збрехав, а повідомив реальні наслідки перепису.

Цифра 35 млн, яка «випливла» у протоколах допиту О.Асаткіна, виявилася тією ключовою ланкою, якої бракувало для наукової оцінки демографічних втрат у роки Голодомору. Можна піддавати сумніву підрахунки сучасних істориків, які намагаються моделювати кількість жертв 1932–1933 рр., тому що демографія – не предмет їх дослідження. Однак усталені статистично-демографічні факти минулого, зафіксовані в архівних документах, є об'єктом і предметом науково-історичних досліджень.

The main phases of party and administrative activity of a head of Statistical Ukrainian Office A.Asatkin are highlighted in the article. His nomenclature and personal involvement in the organization of 1937 census in the Ukrainian SSR are studied. On the basis of archival materials of his criminal case accusations of falsification of the census are denied. Demographic statistics that certifies the total losses during the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine were more than 7 million people is revealed.

Keywords: *Asatkin, statistics, demographic statistics, Holodomor, Department of Economic Accounting USSR.*

